

ӨНЕГЕЛІ ҒҰМЫР: ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАР
МҮМКІНДІЛІК МОДАЛЬДЫЛЫҒЫ

1-тапсырма. Мәтінді оқыңыз. Талдаңыз.

Керей мен Жәнібек сұлтандар қазақ тайпаларын бастап, Қазақ хандығының болашақ негізін салуға Батыс Жетісуға көш бастады. Сұлтандардың Жетісуға қарай ойысудағы басты мақсаты – Орталық және Оңтүстік Қазақстанның қазақтарын Ұлы жүз тайпаларымен біріктіру еді.

Қазақ хандығының алғашқы қарым-қатынас жасаған елі Моғолстан ханы Есен-бұға болды. XV ғ. басында Есен-бұға хан Жетісу мен Моғолстанның басқа да аудандарын мазалай бастаған ойраттардың шабуылына тойтарыс беру үшін қазақтардың күшін пайдаланбақ болды. Сондықтан ол Моғолстанның батыс аймағы – Шу бойынан қоныс бөліп береді. Керей мен Жәнібек сұлтандар Есен-бұға берген Батыс Жетісуды құтты мекен ете отырып, Қозыбасыға Қазақ хандығының ұлттық туын тігіп, 1465–1466 жылдары Қазақ хандығын құрды.

XIV–XV ғғ. Қазақстан жерін мекендейтін қазақ тайпалары Ертістен Жайыққа, Алтайдан Каспий мен Аралға, Қараталдан Сырдарияға, Тянь-Шаньнан Қаратауға дейінгі кең байтақ, жазық даланы қоныстанған еді. Әбілқайыр хандығынан, Моғолстан хандығынан, Ноғай Ордасынан және Сібір хандығынан Қазақ хандығының құрамына ағылып келіп қосылушы қазақ тайпаларының саны өте көп болған. Бұл Қазақ хандығының нығаюына және хандықтың жер көлемінің кеңейіп, ұлғаюына ықпал етті.

Қазақ даласының негізгі тұрғындары үйсін, қаңлы, қоңырат, қыпшақ, найман, керей, маңғыт т.б. көптеген тайпалар болды. Олар қазақ халқының біртұтас мемлекет болып құрылуына, оның ұлттық этникалық құрамына үлкен үлес қосты.

Жәнібек пен Керей хандар қырғыз халқымен де өзара тату қарым-қатынас орнатты. Тарихи аңыздарда қырғыздар өздеріне хан болу үшін Жәнібек ханның бір баласын сұрағаны айтылады.

Жаңадан құрылған Қазақ хандығының тағына Шыңғысханның ұрпағы болғандықтан, Керей мен Жәнібек сұлтандардың екеуі де отыруға құқылы болды. Бірақ сол кездегі орныққан тәртіп бойынша, хан тағына отырғызарда мұрагерлікпен қатар, жасының үлкендігі де ескерілген. Сондықтан хан тағына Керей отырып, билік тізгінін қолға алады. Ақылдасар тірегі Жәнібек болды. Жәнібек хан – Барақ ханның бел баласы, Керей хан болса Барақ ханның ағасы Болат сұлтанның баласы, яғни екеуі немере еді. Керей хан мен Жәнібек

ханның Шудағы Қозыбасыға Орда тігуі ең алдымен, көшпелі қазақтардың ел болып, еңсе көтерсек деген ынта-үмітін жүзеге асырды. Керей хан хандықтың басқару ісін Жәнібекпен келісе отырып, ойдағыдай жүргізген.

Қазақ халқының тарихында Қазақ ұлттық мемлекеті құрылуының орасан зор маңызы болды. Әр хандықтың билігінде ел болуды аңсап жүрген ру-тайпалардың қазақ ұлты болып қалыптасуы аяқталды. Ұлтты басқару, оны сырт жаудан қорғау үшін Қазақ мемлекетінің біртұтас ұлттық саяси-әкімшілік жүйесі құрылды. Мемлекетіміз бүгінгі таңдағы шекарамызға дейін жер аумағымызды кеңейтіп, үлкенді-кішілі мемлекеттермен терезесі тең дәрежеде қарым-қатынас орнатты. Әлеуметтік экономикалық және мәдени жағынан өзіндік салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, ділі, діні бар ел санатында даму жолына түскен азат, еркін елге айналды.

2-тапсырма. Мәтінді пайдаланып, сөйлемдерді аяқтаңыз.

1. Қазақ хандығының алғашқы қарым-қатынас жасаған елі _____. 2. Моғолстанның батыс аймағы – _____. 3. Керей мен Жәнібек сұлтандар _____. 4. Есен-бұға берген _____. 5. 1465–1466 жылдары _____. 6. Қазақ даласының негізгі тұрғындары _____. 7. Қазақ хандығының тағына _____. 8. Шыңғысханның ұрпағы болғандықтан, _____. 9. Жәнібек хан – _____. 10. Керей хан болса Барақ ханның ағасы _____.

3-тапсырма. Мәтін бойынша төмендегі сұрақтарға жауап беріңіз.

1. Қазақ хандығы құрылуының қандай тарихи қажеттілігі болды?
2. Қазақ хандығы алғашында Қазақстанның қай аумағында құрылды?
3. Керей, Жәнібек хандармен бірігіп көшкен ру-тайпалардың алғашқы атауы?
4. Қазақстандағы ру-тайпалар қандай басты үш аймаққа шоғырланды?

Мүмкінділік модальдылығы

Мүмкіндік модальдылығы қимылды жасауға субъектінің мүмкіндігі бар, жоғын білдіреді. Тілімізде мүмкінділік мағынаны білдіретін мынадай аналитикалық форманттар бар : **-а ал, -а біл, -уға бол, -уға кел**. Мысалы, *Олар қазақ халқының біртұтас мемлекет болып құрылуына үлес қоса алады. Жәнібек пен Керей хандар қырғыз халқымен де өзара тату қарым-қатынас орната біледі. Қазақ хандығының тағына Шыңғысханның ұрпағы болғандықтан, Керей, Жәнібек сұлтандардың екеуі де отыра алады.* Бұл мысалдарда сөйлемдегі істі орындау субъектінің қолынан келетіні, субъектінің оған мүмкіндігі бары айтылған (*орната біледі, қоса алады*) және істі орындау мүмкіндігі жоғы да айтылған (*келе алмайды*).

-а алма форманты **-а ал** формантының болымсыз түрі. **-а алма** форманты сөйлеушінің анықтауынша субъектінің қимылды жасауға мүмкіндігінің жоқ екенін білдіреді.

-а біл форманты мен **-уға бол, -уға кел** форманттары да сөйлеушінің субъектінің қимылды жасай алады деген пікірін білдіреді. Мысалы, *Еңбек ете білген, өмір сүре біледі. Хан тағына Керей отырып, билік тізгінін қолға ала біледі. Ақылдасар тірегі Жәнібек бола білді.* Осы сөйлемдердегі *бола білді, сүре біледі, ала білді* деген етістікте субъектінің қолынан қимылды жасау келетінін білдірген. Сондықтан да бұл форманттар – мүмкіндік модальдық форманттары.

Мүмкіндік модальдық мағынасын білдіретін бұл форманттар түбір етістікке жалғанып, өздерінен соң шақ көрсеткіштерін қабылдап түрлене алады. Әсіресе, міндеттілік модальдылық формантымен қолданылған етістіктер ауыспалы шақта қолданылады. Мысалы, *айта алады, айта алмайды, жаза біледі, ұсынуға болады, ұсынуға болмайды, өзгертуге келеді т.б.*

4-тапсырма. Сөйлемдерден мүмкіндік модальдылық мағынасын білдіретін сөздерді табыңыз.

1. Қазақ хандығы Моғолстан ханы Есен-бұғамен келісімге келе алды. 2. Есен-бұға хан Жетісу аудандарын мазалай бастаған ойраттардың шабуылына тойтарыс беру үшін қазақтардың күшін пайдалана алды. 3. Сондықтан ол Моғолстанның батыс аймағы – Шу бойынан қоныс бөліп береді. 4. Ол Қазақ хандығының нығаюына және хандықтың жер көлемінің кеңейіп ұлғаюына ықпал ете алады.

5-тапсырма. Сөйлемдерді мүмкіндік модальдылық құрылымы бойынша аяқтаңыз.

1. Олар қазақ халқының біртұтас мемлекет болып құрылуына, оның ұлттық этникалық құрамына үлкен үлес ... 2. Тарихи аңыздарда қырғыздар өздеріне хан болу үшін ханның бір баласын сұрауы ... 3. Қазақ хандығының тағына Керей, Жәнібек сұлтандардың екеуінің де отыруы ... 4. Жасының үлкендігі де ескерілуі ... 5. Көшпелі қазақтардың ел болып, еңсе көтерсек деген ынта-үмітін жүзеге асыруы ... 6. Керей хан хандықтың басқару ісін Жәнібекпен келісе отырып, ойдағыдай жүргізуі ...

6-тапсырма. Сөйлемдерді мүмкіндік модальдылық құрылымды білдіретін сөйлемдерге өзгертіңіз.

1. Керей хан мен Жәнібек ханның Шудағы Қозыбасыға Орда тігуі ең алдымен, көшпелі қазақтардың ел болып, еңсе көтерсек деген ынта-үмітін жүзеге асырды. 2. Хан тағына отырғызарда мұрагерлікпен қатар, жасының үлкендігі де ескерілді. 3. Керей хан хандықтың басқару ісін Жәнібекпен келісе отырып, ойдағыдай жүргізді. 4. Қазақ халқының тарихында Қазақ ұлттық мемлекеті құрылуының орасан зор маңызы болды. 5. Мемлекетіміз бүгінгі таңдағы шекарамызға дейін жер аумағымызды кеңейтіп, үлкенді-кішілі мемлекеттермен терезесі тең дәрежеде қарым-қатынас орнатты. 6. Әлеуметтік, экономикалық және мәдени жағынан өзіндік салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, ділі, діні бар ел санатында даму жолына түскен азат, еркін елге айналды.

7-тапсырма. Берілген сөздер мен сөз тіркестерінен мүмкіндік модальдылық құрылымды сөйлемдер құраңыз.

Қазақ хандығы, көш бастау, біріктіру, тойтарыс беру, қоныс, құтты мекен, ұлттық ту, кең байтақ, хан тағы, мұрагерлік, бел баласы, немере, көшпелі қазақтар, ұлтты басқару.

8-тапсырма. Төменде берілген ойға пікір білдіріңіз (қолдау, қарсылық білдіру, дәлелдеу).

1. Халық бұқарасының Әбілқайыр ханға наразылығының күшеюі. 2. Жәнібек пен Керейдің Қазақ хандығын құруға ұмтылуы. 3. Алым-салықтың көбеюі. 4. Моғолстан билеушісі мен Қазақ сұлтандарының келісімге келуі. 5. Әбілқайырдың ойраттардан

соғыста жеңілуі. 6. Моғолстан билеушісі мен Қазақ сұлтандарының келісімге келуі. 7. Әбілқайыр хандығындағы ру-тайпаларының саяси жағдайы.

9-тапсырма. Көршіңізбен сұқбат құрыңыз.

1. Қазақстанда қазақ хандығының құрылуы қарсаңындағы жағдай қандай дәрежеде болды?
2. Қазақ хандығының құрылу қарсаңында Ақ Орда мен Әбілқайыр хандығы арасында талас-тартыс неден туды?
3. Біртұтас қазақ мемлекетінің құрылу қарсаңындағы этникалық жағдай қандай болды?
4. Қазақ хандығының құрылуына экономиканың дамуы қалай әсер етті?

10-тапсырма. «Қазақ хандығы. Алмас қылыш» фильміне пікір жазыңыз.

11-тапсырма. Мәтінді оқыңыз. Талдаңыз.

Уәлиұлы Абылай хан (1711–1781) – қазақ халқының әйгілі ханы. Шыңғысханның тікелей ұрпағы, төре. Абылай хан әкесі Көркем Уәли Түркістанға сұлтан болып тұрған кезде дүниеге келген. Бұл кезең қазақ халқы үшін жойылып кету қаупі төніп тұрған, өлім мен өмірдің арасында күн кешкендей алмағайып заман болатын. Батысында отаршылдық дәмін татып, тәсілін меңгеріп үлгерген Ресей империясы кеуделеп келе жатты. Шығысында өзін аспан әміршісіне балайтын Қытай империясы айдаһардай ысқырып тұрған кез. Оңтүстігіндегі елдерді ислам фанатизмі тұтастандырып, тәңірлік наным- сенімді өмір салты еткен қазақ даласына олар да ит көрген ешкідей ажырайып қарайтын. Әсіресе, көшпелі өмір салты ұқсас, мекен тұрағы жапсарлас Жоңғар хандығы деп аталатын ойраттардың саяси бірлестігі (1635–1758) аш бүйірден шаншудай қадалады.

Абылай хан көзін ашар-ашпастан тағдырдың осындай зұлмат тауқыметімен беттесті. Жастайынан жетім қалған Абылай Төле би сияқты ақылгөй абыздың, Әбілмәмбет сияқты ханның, Бөгенбай сияқты батырдың тәрбиесін көріп, ел-жұрттың саяси-әлеуметтік өміріне қоса жорық жортуылдардың да қыр-сырына көз қанықтырып, көңіл зерделетіп, бой үйретіп өседі.

Абылай ханның бүкіл өмірі бір ғана мақсатқа бағынды. Ол ең далада еркін өскен қазақ халқын аман сақтап қалу үшін барлық ақыл-ойы мен қажыр қайратын сарқа жұмсады. Осынау ұлы мұрат жолында Абылай хан пендешіліктің бәрін тәрік етіп, шын мәнінде иісі қазақтың біртуар көсемі бола білді. Ол он бес жасынан бастап қан майданды көзімен көріп, кейін небір қырғын шайқастарда жеке басының ерлік-тапқырлықтарымен жеңіс туын желбіретті. Талай рет жекпе-жекке тіленіп түсіп, Қалдан Сереннің сүйікті жиені Шарышты бір шайқаста өз қолымен өлтірді.

Абылай хан өзінен бұрынғы Мүде, Бумын, Күлтегін, Шыңғысхан, Ақсақ Темір, Едіге, Тоқтамыс, Әз Жәнібек, Керей, Бабыр, Есім хан, Қасым хан сияқты өмірдің барлық сәтінде жеке басымен үлгі-өнеге бола білген көшпелілер көсемінің соңғы тұяғы еді. Ел

камы, халық тағдырына қатысты істе Абылай хан ештеңеден тартынған жоқ. Ол елі мен жеріне қауіп төндірген Ресей мен Қытайға тосқауыл болу үшін күші жетпей, сөзі өтпей қиналған сәттерде ең сүйікті бел балаларын кепілдікке берді. Рухы осындай мықты Абылай хан ардақты батырлары қан майданда қаза тапқанда көзінің жасын сығып тастайтын кездері болған.

Абылай хан қазақ халқының тарих сынынан аман өтуі үшін ең алдымен, елдік тұтастық пен дербестіктің қажет екенін терең түсінді. Ол бүкіл қажыр-қайраты мен ақыл-айласын тек қана осы мүддеге бағындыра білді. Бұл мүддені жүзеге асыру жолында ол ерлік ісімен де, шешендік тапқырлығымен де, көреген ақылымен де, шебер ұйымдастырушылығымен де төңірегін таңғалдырып, өз замандастарының бәрінен де бір бас жоғары тұрды. Абылай хан қазақтың айыр көмей, жез таңдай ақын жырауларын, абыз билерін ғана аузына қаратып қойған жоқ. Ол Қытай мен қалмақ тілдерінде еркін сөйлеп, олардың да ықпалды адамдарын ұтқыр сөздерімен тосып отырды. Абылай хан қазақтың дәстүрлі мәдениетіне де жүйрік болды. Ол өз жанынан тамаша күйлер шығарып, Шоқан айтқандай, сол заманның эпикалық қарымдағы ерлік істерін күй тілінде бейнелей білді.

Абылай хан қазақ халқының саяси-әлеуметтік өміріне қырық жылдан астам уақыт ықпал етіп, билігін жүргізді. Абылай ханның ордасы Көкшетауда болғанмен, оның ықпалының үш жүзге де жүріп тұрғаны тарихи ақиқат. Бұл ретте, ең беделді айғақ Абылай ханның саяси, әскери, әлеуметтік көреген де тегеурінді қимылдары болса керек. Жоңғарлардан азат болған шығыстағы байтақ алапқа Алтай асырып қазақ ауылдарын қоныстандыруы, елдің батыс шекарасының сыртындағы Пугачев дүбірін қолдап, үш мың жан кешті сарбаздарының орыс бекіністеріне шабуыл жасауы, оңтүстікте қырғыздарға қарсы жорық ашып, Іленің сол жағасы мен Шу бойындағы шұрайлы қоныстарды қазақтардың өзіне қайтарып беруі, жай қайтарып қоймай, осы жолы әйгілі Жайыл қырғынында ел рухын аспандатып, жеңіс туын желбіретуі, сөйтіп қазақ пен қырғыз арасына Нарынқолдан Қордайға дейін шекара тартып беруі, бұл шекараның күні бүгінге дейін сақталып отыруы, міне, осынау, ел тағдырының шешуші сәттері Абылай ханның бүкіл халықтық ұлы хан болғанына бұлтартпас айғақ. Мұның сыртында Ресей патшалығымен және Қытай Боғды ханымен жүргізген икемді саясаты өз алдына....

Абылай хан туралы әйгілі тарихшы А.И. Левшин былай деп жазды: «Ол ақыл парасаты жағынан болсын, қол астындағы халқының күші мен санының басымдылығы жағынан болсын сол кездегі қазақ даласын билеген замандастарының бәрінен де басым еді».

(Баспасөз материалдарынан ықшамдалып алынды)

12-тапсырма. Мәтінді пайдаланып, сөйлемдерді мүмкіндік модальды құрылымы бойынша аяқтаңыз.

1. Шыңғысханның тікелей ұрпағы 2. Бұл кезең қазақ халқы үшін
3. Батысында Ресей дәмін татып, тәсілін меңгеріп үлгерген
4. Шығысында өзін аспан әміршісіне балайтын 5. Абылай хан көзін ашар-ашпастан тағдырдың.....
6. Жастайынан жетім қалған Абылай
7. Абылай ханның бүкіл өмірі 8. Ол он бес жасынан бастап қан майданды көзімен көріп,

13-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіз.

1. Еңсесі биік ел болашағы кімнің қолында?
2. Абылай хан ел бірлігін сақтап қалу үшін не істеді?
3. Көршілес елдермен қандай саясат жүргізіп отырды?
4. Абылай ханның ордасы қай жерде болды?
5. Қазақтың қандай шұрайлы жерлері қайтарылып берілді?
6. Абылай ханның қандай ерекше қасиеттері болды?

14-тапсырма. Берілген сөздер мен сөз тіркестерінен мүмкіндік модальды құрылымы бойынша сөйлемдер құраңыз.

Халық тағдыры, зұлмат тауқымет, ақылгөй абыз, жорық жортуылдар, қажыр қайраты, көшпелілер көсемі, тосқауыл болу, бел балалары, кепілдікке беру, тұтастық, дербестік, ақыл-айла, шешен.

15-тапсырма. Ой бөлісіңіз.

1. Абылайдың жиырма жасы 1733 жылға сәйкес келеді. Дәл сол жылы қазақ пен қалмақ арасында үлкен майдан болғаны қытай деректерінде атап көрсетілген.
2. Абылайдың әскери қайраткерлігі, қолбасшылық қабілеті жоғары деңгейде еді. Бұл қабілеті 30–40 жылдардағы шайқастарда ерекше көрінді.
3. Абылай хан – Қазақ ордасының ханы. Қазақ мемлекетінің тарихындағы аса көрнекті мемлекет қайраткері.
4. Абылай бала күнінде Үйсін Төле бидің қолына келеді. «Ақтабан шұбырынды» жылдарында Абылай жетім қалған.
5. Аш-жалаңаштықтан өңі жүдеп, шашы өсіп кетеді. Төле би оған «Сабалақ» деп ат қойып, түйесін бақтырады.

16-тапсырма. Төменде берілген ойға пікір білдіріңіз (қолдау, қарсылық білдіру, дәлелдеу).

Абылай іс жүзінде жалғыз Орта жүздің ғана емес, бүкіл Қазақ ордасының ұлы ханы болды. Абылай Ресей мен Қытай империяларының арасында орналасқан қазақ елінің геосаяси жағдайына икемделген саясат жүргізді. Қытай әскерлері жоңғарларды жойып, Орта Азия мен Қазақстанға ене бастаған кезде мұсылман елдерінің басын қосуға ұмтылып, Ауған шаһы Ахмад Дурранимен келіссөз жүргізді. Түркияға елшілік жіберу ниеті де болды. Қытаймен қатынас жақсара бастаған кезде орыс бодандығынан бойын тартып, патша әкімшілігінің шақыруымен хандық белгілерді қабылдау үшін 1779 жылы қазан айында Петропавл бекінісіне барудан бас тартты. Пугачев соғысы кезінде 3 мың әскерімен «Қасірет белдеуі» бойындағы орыс бекіністерін шапты. Абылай қаһарлы хан болуымен қатар, қазақ

халқының рухани қасиетінен еркін сусындаған дарынды күйші ретінде де белгілі. Ол – «Ақ толқын», «Қайран елім», «Қара жорға», «Майда жел», «Сары бура», «Шаңды жорық» т.б. күйлердің авторы. Абылай өмір жолын ат үстінде, жорықтарда өткізіп, Арыс өзені жағасында қайтыс болды. Сүйегі Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Йасауи кесенесінің ішінде Қабырхана мен Ақсарай арасындағы дәлізде жерленген. Абылайдың артында 12 әйелінен 30 ұл, 40 қызы қалды. Қазақ халқының жадына Абылай қажырлы мемлекет қайраткері, батыл қолбасшы, дарынды дипломат ретінде сақталып келді. Оның есімі тәуелсіздік символында жауынгерлік ұранға айналды.

17-тапсырма. Сұрақтарды топ болып талқылаңыз.

1. Абылай қазақ тарихындағы нешінші хан?
2. Абылай қай жүздің ханы?
3. Абылай хан қай жылдары хандық құрды?
4. Абылай хан қай жерге жерленген?
5. Абылай хан қай жылы дүниесалды?

18-тапсырма. Сұхбат құрыңыз.

1. Егер сен ел билеуші хан болсаң, қазақ елінің туы ешқашан жығылмасын десең, елің үшін қандай қызмет атқарар едің?

19-тапсырма. «Қазақ хандары» деген тақырыпқа эссе жазыңыз.

20-тапсырма. Кестені толтырыңыз.

V	+	!	?
«Бұрыннан білемін»	«Жаңа ақпарат»	«Таңғалдырды»	«Келісе алмаймын. Білгім келеді»